

Rəqslər milli sərvətimizdir

Azərbaycan rəqs sənəti də incəsənətimizin digər janrları kimi, milli dəyərlərimizin, mənəviyyatımızın təəcəssümüdür. O, təkcə aylanca vasitəsi olmamış, öz dərin qatlarında fəlsəfi çalarlar və məzmun daşıdığıdır. Tarixləri adlayıb keçərək müasir dövrə gəlmiş rəqslərimiz sayagəlməz ifaçılar və kompozisiya quruluşları meydana gətirib, geniş mahiyyətli, zəngin çarlı sənət olaraq dünya səhnələrini fəth edib və xalqları heyran qoyub. Birmənalı qəbul ediləndir ki, rəqs sənəti də milli-mənəvi duyğuların təzahür formalarından biri olaraq çoxəsrlik mədəniyyətin əks-sədasi və göstəricisidir. Odu ki, bu sənət növündən qədim mədəniyyətimizin təbliği məqsədilə istifadə olunur və hazırda da belədir. Tədqiqatlarda məqsəd rəqs sənətinin indiyə qədər açılmayan məqamlarını aydınlaşdırmaq, toxunmuş ilmələrin sırımını göstərmək, indiyə qədər tədqiqatdan kənarda qalan xüsusiyyətləri araşdırmaqdır. Həmçinin milli rəqs sənətimizə, onun inkişafına, təbliğinə, tədrisinə sədəqətlə xidmət etmiş sənətkarların adlarını tarixə köçürmək, vətənimizdə və dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki soydaşlarımıza, millətimizdən asılı olmayaraq, Azərbaycan rəqsini və onun keçdiyi tarixi mərhələlərlə maraqlananlara, sənətsəvərlərə tanıtmış bir məqsəd kimi qarşıda durmuşdur.

Hələ ibtidai icma zamanı insanlar əllərini bir-birinə vuraraq, bu səslərin ahəngi, ritmi altında əl-ələ tutaraq rəqs ediblər. Azərbaycan türkləri əsrlər boyu ahəngdar və coşğun rəqslər yaratmışlar. Xalqımızın xoreoqrafiyasında maraqlı, müxtəlif xarakterə malik kişi və qadınların tək, qosa, kütləvi rəqsləri, habelə oynaq mahnı ilə müşayiət olunan rəqsləri olub (16, s. 68).

Öz möhkəm rüşəli ilə dərin kök atmış, yetkin və qüdrətli sənət kimi sevilmiş rəqslərimizin haqiqətən füsunkar aləmi, gözəlliyi və doğmaliği var. Rəqslərimiz xanımların ürəkə, süzgün baxışlarında, gül çöhrələrində, zərif qollarında, ayaqlarına süzmələrində necə inca və gözəldirsə, kişilərin odlı baxışlarında, cəld, çevik, əl-qol, oynaq hərəkətlərində möhtəşəm və mənalıdır.

İbtidai icma quruluşu dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələrin üzvləri ova çıxdıqları zaman əl çala-çala, ya da ağac və daşları bir-birinə vuraraq rəqs edirmişlər. Bu cəhətdən, Qobustan qayaları üzərindəki təsvirlər səciyyəvidir. Məkindəki qaya rəsmləri zəngin incəsənət irsimizlə yanaşı, musiqi və rəqs mədəniyyətimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün layiqli əyani vəsaitdir. Həmin cizgilər xəbər verir

ki, qədim əcdadlarımız ov ərəfəsində ovlamaq istədikləri heyvanların rəsmlərini qayalara çəkişib ətrafında dini ayin rəqsləri ifa ediblər. Eyni vəziyyət müxtəlif xalqların və xüsusilə hindlilərin həyatında müşahidə olunur. Qobustanda iri qaya üzərində "Yallı" təsviri çox təsirli və böyük maraq oyadır. Aydınlaşır ki, xalq rəqsimizin - indi də qalmaqda olan, qorunan və həmişə istifadə edilən "Yallı"nın tarixi lap qədimdir (5).

Son zamanlar Ordubad rayonu Nəsirvazlı kəndindən 7 km. şimal-şərqdə, Gəmiqaya adlı yerdə arxeoloq Vəli Əliyev tərəfindən öyrənilmiş qaya təsvirləri arasındakı bir rəqs çox qiymətli dir. Qayanın mərkəzi hissəsində od və günəş rəmzi sayılan kiçik daire, onun ətrafında isə qollarını yuxarı qaldıraraq rəqs edən insan rəsmləri verilmişdir (19).

Naxçıvan ərazisində tapılan, üç min ildən artıq tarixi olan boyalı qabın üzərində iki nəfərin rəqsini təsvir edilmişdir (15, s. 254).

Mingəçevir ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və iki min ildən artıq yaşlı olan bir neçə möhür və üzünün ikisi rəqs tariximizin araşdırılması üçün çox maraqlı faktır. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanmış dairəvi bir möhürün üzərində başsız insan rəqs etdiyi vəziyyətdə təsvirlənib. Üzüyün qaşında isə bir kişinin rəqsini verilib. Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim albanlara məxsus bir qabın üzərində mürəkkəb kompozisiyalı rəsm və naxışlar diqqət çəkir. Həmin qab üzərindəki rəsmlərdə rəqqasələr və çalğıçılar qabarıq cizgilərlə nəzərə çarpırlar. Eramızın IV-V əsrlərinə aid edilən bu nadir yadigar həmin dövrdə Azərbaycanda xoreoqrafiya sənətinin mövcudluğuna sübutdur (15, s. 255).

Alban mədəniyyətinə aid bir sıra nümunələrdə də rəqs edən və çalğıçılar təsviri mürəkkəb naxışlı kompozisiyalara təsadüf olunur. Eramızın IV-V əsrlərinə aid bu mədəniyyət nümunələri xoreoqrafiya sənətinin Azərbaycanda lap qədim dövrlərdən geniş şəkildə yayıldığını göstərir.

Xalqın arzu və istəkləri, inancları, ritualınlı yerinə yetirmək üçün bir vasitə şəklində yaradılan rəqslər dövr, zamanla bağlı səhnə sənətinə çevrilmişdir. Rəqssiz incəsənətimiz tamamlanmamış qala bilərdi. İncəsənətin janrlar silsiləsi bütöv bir orqanizm olaraq təkəkkür, düşüncə maraqlarına və zövq incalıklarına xidmət edir.

Rəqslərdəki hərəkətlər insanın daxili ehtirasının ifadə vasitəsidir. Təbiətdəki hadisələrin; səs, rənglərin, işığın insan qəlbində əks-sədasi var. Bütün hadisələr - dünyanın nizamı, tufanlar, qasırğalar, zamanın amansızlığı, bununla belə, təbiətin gözəllikləri, Ayn nuru, Günəşin işığı, Allahın insanlara bəxş etdikləri incəsənətdə və onun ayrılmaz hissəsi

olan rəqslərdə öz inikasını tapır. Bu qədim sənətdə insanların yaranışdan başlayaraq ilkinliyə, təbiətə, təbiət hadisələrinə, dünyanın mövcudluğuna, insanlığa, dövrə, zamana, həyata münasibəti və yaşamaq uğrunda mübarizəsi əks olunub.

Yaşı min illərlə ölçülən "Yallı" oyunları ritual olub "Al ruhu" şərəfinə bir mərasim rəqs kimi mövcuddur. Bunlar Novruz bayramı və digər kütləvi şənliklər zamanı təşkil olunan Al/Yal ilə eyni kökdən törəmədir. İlk öncə "Al" sözünə diqqət edək: kəlmə türk mifologiyasında bir çox mənə daşıyıcısıdır. Türk tədqiqatçısı Cəlal Beydili "Türk mifoloji ensiklopedik sözlüyü"ndə adıçəkilən kəlməni aski türklərin inamına görə bir ruh və "Al" kimi, araşdırmalarda isə "Ocaq" və "Ataş Tanrısı" mənasında qeyd edir. "Al" sözü saka türklərində "Ataş Ruh" anlamındadır. İzləri qədim Şumerlərdə belə rast gəlinən "Al Ruh" və "Al" sözü bu kökdən törəyən fərqli anlamları ilə (məsələn, Albasti, Almaş, Almaz) türk dillərindən Qafqaz xalqlarının bir çoxunun dilinə keçmişdir (1). Başqa bir türk tədqiqatçısı alimi Bahəddin Ögəl "Türk Mifoloji" kitabının II cildində "alqış" sözünün türklərdə "tebrük və kutlama mərasimi" ifadə etdiyini bildirmişdir (2).

Məşhur türk alimi Ə.Gölpınarlı "Hal" haqqında belə qeydlər verir: "Hal, lügətdə keşmiş zamanın sonu, gələcək zamanın ilkidir; yeni içində olduğumuz zamandır. Təsəvvüfdə termin olaraq, salikə bir nəşə, bir sıxıntı, yaxud da bir səs, bir nəğmə vasitəsilə meydana gələn mənəvi bir zövq mənasındadır; fəqət bu, istəyərkən, dinləyərək mümkün deyil, özlüyündən olur və həmin zövq, nəşə, sıxıntı cazibə halında salikə, suflara görə, bəzi sirlər açılır. Hal gəlmiş keçər; salikə mal olar, salikə o halı özünə mal edərsə, "məqəm" adını alar (18).

Əcdadlarımızın çox sevmiş olduğu hamı, qoruyucu "Al ruhu" təsadüfi deyil ki, qırmızı rəngi, od və günəş rəngini təmsil edirdi. Qırmızı rəng "Al ruhu"nın simvolik işarəsi idi. Ulu babalarımız "Al ruhu"nu doğma yurdumuzun hərətli, isti təbiətindən almışlar, Günəşin, odun, müqəddəs ocaqların ecəzkar qüdrətindən yaratmışlar. Qədim Azərbaycanda "Al ruhu"nun qüdrəti həm həyatı məsələlərdə (evlənmək, dünyaya övlad gətirmək, bayram şənlikləri və s.), həm də axirət dünyası ilə bağlı ayinlərdə geniş təbliğ olunurdu.

İncəsənətimizdə musiqi və rəqs sənətimizin nümunələri zaman keçdikcə qədim ruhlara və onların rənglərlə bağlı animistik səciyyəsinə və dini mahiyyətinə itirmişdir. Düzüdü, XX əsrin I yarısından sonrakı zamana adlanan, sif bədi keyfiyyətlərlə dolu, animistik səciyyə daşımayan "İnnabi", "Darçını", "Çəhrayı", "Məxməri" adlı rəqs havalarımız olub. Bu rəqs havaları çox qədimlərdə yaranmışda, animistik təsir altında "Al ruhu"nun qırmızı rənginin çalarlarına həsr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq halə yaxın keçmiş qədar "Al ruhu" ilə əlaqədar "Qızıl gül" və "Lalə" rəqslərinin səhrkar-himayəedici qüvvəsinə inanırdı. Toylarda gəlin bu rəqs havaları ilə müşayiət edilirdi ki, gəzə gəlməsin, nəzər daymasın, bədxah ruhlardan qoruna bilsin... (5, s. 44-46).

Qədim rəqs sənətinin bir qolu ekstaz rəqsləridir. Ekstaz, ecəz, özünü unutmaq burada ən əsas xüsusiyyət daşıyır. Həmin rəqslərin icraçıları sufi dərvişlər idilər. Bu rəqslər sufları daha çox məşğul edir və ürfan əhli kimi onların dini ritual vasitələrinə çevrilirdi. Orta əsrlərdə bütün türk dünyasında təsəvvüfə və ürfana aid rəqslər olub. Bu, dərin araşdırmalar tələb edir ki, təhrifə yol verilməsin. Hər fikir aydınlaşdırılıb ölçü-biçiyə təyin olunduqdan sonra təsəvvüf rəqslərinə çevrilir və müəyyən nəticələrə əsasən rəqs quruluşları verilir və çoxəsrlik türk mədəniyyətinin dəyərli bir hissəsidir. Bundan əlavə, İslam mədəniyyətinə xas şəxslər və təsəvvüf qaynaqları vardır.

"Yallı" rəqs sənətinin ilkin forması olaraq eramızdan əvvəl V minilliyə aiddir. "Yallı"ya "Halay" da deyilir. Bu söz qeyd etdiyimiz kimi, Al/Hal sözündən yaranmışdır. "Birlük" və "Ataş" mənalarnı ehtiva edir. Monqol "halah" felinə əsasən "sərbəst buraxmaq", "rastlaşdırmaq" mənalarnı gəlir. Mancur dilində "hələ" feli də həmin anlamdadır.

"Yallı" (Halay) türk və altay mədəniyyətində mərasim rəqsidir. Kökləri mİllətdən əvvəlki dövrlərə gedib çıxan oyundur. Həyat enerjisini, dövrü, həmrəyliyi, hərəkəti, dayanıb yenidən davamı və ritmi ehtiva edir. "Al Hal" sözcüliyünün odla, yeni həyat enerjisi ilə bağlılığı bu oyuna verilən əhəmiyyəti göstərir. Yakutlar bu rəqsini "Ohokay" adlandırlırlar. Midiyalılar arasında "Yallı" rəqsini incəsənətin ayrıca bir sahəsinə çevrilib. Midiya ərazisində aşkarlanan və azı 4 min illik tarixə malik bir sıra materiallar bu cəhətdən daha xarakterikdir. Boyal qablar üzərində kişilərin yanaşı, qadınların da rəqs etdikləri tamamilə aydın görünür. Burada tək və kollektiv rəqs təsvirlərinə rast gəlinir.

"Yallı" yaranışdan indiyə qədər xalqımızın yaşayış tərzini, adət-ənənəsini, mübarizəsini, cəsurluğunu, qorxmazlığını, dönməzliyini, güc və birliyi nüməyis etdirir. Bu, həmrəylik və əzəmət rəmzidir. Qədim türk tayfalarının ritual rəqsini olaraq özündə qəhrəmanlıq motivləri ilə yanaşı, tayfaların əhval-ruhiyyəsini, güc-qüvvət və birliyi əks etdirir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ritual rəqs təsvirləri arxeoloji abidələrdə realitə və şərhi üstübdə, obrazlı rəsmlərlə səciyyələnir. Həm də inanclarımız, musiqi, rəqs və mənəvi mədəniyyətimizi özündə əks etdirir. Bu təsvirlər əsasən müxtəlif naxış və süjətlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, qədim tayfaların həyat məqsədlərinə, mənəvi tələblərinə, dünyagörüşlərinə və dini inanclarına xidmət edib. Kütləvi xalq rəqsləri olan "Yallı"nın təsvirləri Qobustan qayalarında, Gəmiqayada, qədim xalqlarımız üzərində də var.

"Yallı" sözünün arxaik sinonimlərindən biri "Çöppü"dür. "Çöppü"yə orta əsrlər Azərbaycan şairi Qətrən Təbrizinin (1012-1088) "Divan"ındakı beytlərin birində rast gəlinir. Beytin izahında "Çöppü"nün "Yallı"ya bənzər - dasta ilə oyun olduğu aydınlaşır.

"Yallı" rəqs sənətinin ilkin formasıdır; müxtəlif növləri və adları vardır. "Qol yallısı" (Yol yallısı da adlanır), "Uçayaq yallı", "Şəki yallısı", "Naxçıvan yallısı", "Şərrur yallısı", "Köçəri", "Tənzerə" və ümumiyyətlə, xeyli sayda yallılar mövcuddur. Son dövrlərə onlardan 20-si gəlmişdir, qorunub və bunlardan istifadə olunur. Aşiq sənətində "Qol yallısı" musiqi nümunəsinə rast gəlinir. "Yallı"lara türklər "Yelli", Azərbaycanın bəzi bölgələrində isə "Ləlli" deyirlər (10, s. 11).

Araz çayının sağı və sol sahilləri Arazbar kimi tanınmışdır. Həmin ərazidə yaşayan tayfalar qədimdə "Araz" yallı rəqslərinə oynayıblar. Onların geyindiyi geyim növü çəpən, arazbar adlanırdı.

Kişi və qadınların ayrıca "Yallı" rəqsləri olmuşdur. Həmçinin kişi və qadınların birgə oynadıqları "Yallı"ya da geniş yer verilib. Bunlar müxtəlif bölgələrin adlarına uyğun şəkildə yerinə yetirilmişdir. Məsələn, "Yallı-baş" təyin edilmiş kişinin alından tutub rəqsə qoşulan birinci qadın ona yad deyil, yeni mütləq manada məhrəm şəxsdir, nişanlı, həyat yoldaşı, qızı, bacısı və ya anasıdır. Üçüncü əl, qol tutub yallı gedən də qadındır. Dördüncü kişidir. Sağında və solundakı ona məhrəmdir. Yeni nişanlısı, ömür-gün yoldaşı, qızı və ya ana-bacısıdır. Deməli, "Yallı"ya qoşulub rəqs edənların düzlüüşü bu qanunada olmuşdur. Həmin qayda son dövrlərə qədər belə davam etmişdir. Xalqımız İslam qədər və İslamın bərqərar olmasına üzvi bəri əxlaq qaydalarına, məhrəm-naməhrəm məsələlərinə riayət etmişdir.

Əfrasiyab Badəbəyli "Yallı" rəqsini bərdə yazır: "Çox itişər edən "Yallı" forması bütün bir elin, obanın kollektiv surətdə öz sevinci duyğularını

rını, bacarıq və istedadını təmsil edən əzəmətli bir yaradıcılığın parlaq təzahürüdür" (3).

İndiyə qədər mövcud olmuş yallıların musiqilərini hamısı bizə gəlib çatmamışdır. Onların, demək olar ki, əksəriyyətinin musiqiləri unudulub. Bu musiqilərin müəyyən qədərini toplayıb nota köçürərək musiqiçilərin, xoreoqrafların, sənətşünasların ixtiyarına verən musiqi tədqiqatçısı Bayram Hüseynlinin "Azərbaycan xalq rəqs melodiyaaları" məcmuəsi dəyərli vəsait sayıla bilər (17).

Qalaya bənzər, vətəne sipər dağlarımız var ki, həmişə əzəmət və vüqar rəmzi olmuşlar. Bəlkə, qədim insanlar, ulularımız bir-biri ilə çiyin-çiyinə, qol-qola dayanan dağların külək, qar-boran, yağış, tufan, qasırğa və zəlzələyə birlikdə necə tab gətirdiklərini görüb "Yallı" rəqsini yaratmışlar?!

"Yallı" çəviklik, cəldlik, mətanət və zəhmət tələb edir və ən kütləvi oyunlardan sayılır. Yallılar oyun və rəqs tiplidir. Oyun tipli yallılar zarafat, yarışma və s. kimi öz zənginliyi ilə seçilir. Rəqs tipli yallılar isə ifa edilir və burada rəqs elementlərindən, hərəkətlərdən istifadə gərəkdir.

Adətən rəqs tipli yallını üç qrup – kişi, qadın və qarışıq uşaq qrupları ifa edirlər. Qrupların hər birinin aparıcısı, yallıbaşısı olur ki, o da əlində desməl və ya çubuq öz dəstəsini istiqamətləndirir. Bütün qruplar adətən dairə üzrə hərəkət edir. İştirakçılar və tamaşaçılar birlikdə mahnı oxuyurlar. Lakin əksər yallılarda zurnaçı dəstəsinin müşayiətinə də ehtiyac yaranır. Zurnanın möhtəşəm səsi rəqsin əzəməti, qüdrəti və emosiyasını daha da artırır. Vaxtilə Şərurdə yallı oynayan qrupların 80-100 nəfər ifaçısı vardı.

Yallılar templerinə görə iki yerə bölünür. Birincilər "sındıncı" adlanır və ağır ritm ölçülərində, təmkinlə, vüqarla, məğrur ifalanır. Hər ikisində hərəkətlərin sxemi, vəziyyəti eynidir. Lakin hərəkətlər ikincidə birinciye nisbətən daha şən və cəldir. Adətən rəqsin birinci hissəsi asta və bir-iki dairə oynanılır. Sonra isə yallıbaşının işarəsi ilə daha cəld musiqi çalınır və hamı bu tempdə rəqsə qoşulur.

Bəzən "Yallı" ikixətli olur. Yeni ifaçılar iki xətt üzrə düzülür və hər sıra ayrıca rəqs edir. Axırda bu dəstələrin yallıbaşıları öz aralarında yarışır, hansı qalib gəlsə, onun dəstəsi qələbə çalmış sayılır (5, s. 47-48).

Haşiyyə: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün rəqs ansamblarının repertuarında "Yallı" rəqs quruluşları vardır. Xalq "Yallı" rəqsini bu gün də toylarında yaşadır. Xüsusilə Bakıda məskunlaşmış Qərbi Azərbaycan türkləri və Naxçıvan əhalisinin toylarında, məclisin ən mötəbər çağında qadın-kişili "Yallı" oynanılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və kəndlərində xalqımızın keçmiş, tarixi ilə bağlı bir çox qədim adət və ənənələrimiz qorunub saxlanılır. Bu diyarın musiqi folkloru geniş, əhatəli və çoxjanlı olaraq zəngin ənənələrə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Həmin janrlardan biri müasir dövrimizdə də öz ritmini, ahəngini, birliliyini və taravətini saxlayan xalq rəqsləridir. Bu baxımdan, Naxçıvan xalq rəqsləri folklorşünaslar, filoloqlar, etnoqraflar və arxeoloqların hər

zaman diqqətini çəkmiş, zəngin irs tədqiq olunmuş, haqqında müxtəlif məqalələr yazılmış, onların tarixi, etimologiyası, etnoqrafiyası, poetik mətni barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Ən qədim tarixi dövrlərdən günümüzdə qədər gələcək yaşayan Naxçıvan xalq rəqsləri bu regionun spesifik musiqi üslubunu və ifaçılıq ənənələrini özündə əks etdirir. Digər tərəfdən, xalq rəqsləri insanların məişəti, əmək fəaliyyəti, həyat tərzi, bayramlar və mərasimlərlə bağlı yaranmış və yaşamışdır. Naxçıvan toylarını "Yallı"sız təsəvvür etmək çətindir. "Yallı" həm də bu yerlərin musiqi rəmzinə çevrilib. "Yallı"da əl-ələ, qol-qola tutub coşğunluqla ünsiyyətdə olan insanlar öz ritmik hərəkətləri ilə ətrafdakılara da xoş təsir bağışlayırlar. İstər Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi, istərsə də Avropa xalqları arasında Naxçıvan "yallıların vətəni", "yallıların məskəni" kimi tanınır. "Yallı" Naxçıvanın ənənəvi musiqi irsinin, rəqs incəsənətinin qədim mədəniyyət abidəsidir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə dair nəşrlərdə də "Yallı" rəqsinin qədimliyi yazılmış, bu folklor rəqsinin çox qədim mərasimlərlə bağlılığı bildirilmişdir.

Naxçıvan MR-in Şərur rayonunda yallıların 100-dən artıq növü olub. Böyük sənət adamları Şərur torpağını yallıların beşiyi adlandırlırlar. Bu rəqslər toy mərasimlərində, el şənliklərində yaşadılb. Əsrlərin sınağından çıxıb gələn, qərinələrən qaynağından süzülüb, formalaşmış düzənənən, milli varlığımız sayılan yallılara çoxsaylı misallar sadalamaq mümkündür: "Tənzərə", "El yallısı", "Gəpü", "Qazi-qazi", "Hoynərə", "Köçəri", "Kürdün ağını", "Şərur yallısı", "Dördəyaq", "Urfani", "Qatar məğamı", "Arazi" (digər adı Popuro), "Festival", "Dirqoyu" ("Siyaqutu" da adlanır), "Çöp-çöpü", "Üç pəncə", "Tello", "Xələfi", "Qənimo", "Nərə" (Nareyi), "Qaladan-qalaya" və sair (9, 48-83).

1937-ci ildə deputat kimi seçiciləri ilə görüş zamanı Naxçıvana getmiş dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli Şərur yallıları ilə bağlı belə deyib: "Yallı'nın vətəni Şərurdur, yallı Şərurdə doğulub".

Bəzən "Yallı"ni yala bənzədirlər. Yal yan-yana durmuş kiçik təciklərdir. "Yallı"ni oynayanlar da bir və ya iki, bəzən də bir neçə cərgədə düzülür. "Yal" – cərgədir, zəncir xəttidir. Türkiyədə "Yallı"ya bizim cənub bölgəmizdəki kimi "Halay" deyirlər. Bu isə özlüyündə toylarda və bayramlarda iki zurnaçı və nağaraçının müşayiəti ilə oynanan kollektiv rəqs növüdür. Zurnanın biri solist olaraq melodiyani ifa edir, ikinci zurnaçı isə müşayiətdir, yəni dəm (züy) tutur. Bəzən "Yallı"da bir zurnaçı və bir nağaraçalan olur. "Halay"da ifaçıların sayı 10-15 nəfərdən 80-100 nəfərədək yüksələ bilər.

Azərbaycanın digər bölgələrində yayılmış yallılar: "Üçayaq", "Üçadım", "Qobustani", "Herati", "Köçdü balaban", "Uzundərə", "Almalı", "Canlələ", "El yallısı", "İti yallı", "Qazax yallısı"...

Uzaq keçmişdə qarapapaqların 120 yallısı olmuşdur. Ağsaqqal və ağbırçklərin söylədiklərinə əsasən, Güney Azərbaycanın Urmiya əyalətinin Sulduz mahalında yaşayan Qarapapaq türklərinin çoxsaylı - ilin bütün günləri qədər yallı hərəkətləri vardı. İrəvandan Sulduza köçən qarapapaqlar yallılarını da unutmamış və bu günə qədər yaşatmışlar.

Məsələn, "İrəvan yallısı", "Üçayaq yallı", "Royna", "Dolan", "Tovlama", "Həlibban", "Qaraxan" və s. Bunların arasında sözlə oxunub oynanılanları da mövcuddur. Bu yallıların biri belə sözlərlə başlanır:

*İrəvan yollarında,
İpliyəm kollarında...*

Yəni İrəvandan köçürülərkən, heç istəmərdim ayrı düşəm, odur ki, yollarda kollara ilişə-ilişə gəlib çıxmışam. Paltarlarım, canım kol-kosa ilişərək ipliyə dönüb. Kütləvi qadın yallıları "Halay", "Haxışda" və "Gülmeysi" son dövrlərə qədər geniş yayılmış rəqslərdir.

Türklərin qaraman tayfalarının "Yallı"ları da möhtəşəmliyi ilə seçilir. Qaraman yallılarında kişilər öndə, qadınlar onlardan sonra dayanırlar. İki kişi əlində qılınc ortada rəqs edir. "Yallı" oxumaqladır. Oxuyan kişidir. Burada davulun ritm ölçüləri ilə saylarla rəqs olunur.

Bir sıra xalqlarda, məsələn, türk, kürd, rumın, fin-eston və başqalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ta qədimdən əl-ələ tutub rəqs etmək, dəstə (kollektiv) şəkildə oxumaq ənənəsinin olduğu artıq hər kəsə məlumdur. Bunu biz "Yallı" rəqsində, "Halay" rəqs mahnılarında və s. görürük (4, s. 3).

Hazırda "Halay" və başqa mərasim mahnıları xalqın ən qiymətli irsi kimi qorunub saxlanılmaqdadır. Bəzi mütəxəssislər bu mahnıların məhdud zonalara məxsusluğunu iddia edirlər. Lakin halay üslubunda oxunan mahnılara respublikamızın müxtəlif guşələrində (Balakən, Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan) təsadüf olunması göstərir ki, onlar vahid mərasimlə bağlıdır və vahid silsilə təşkil etmişdir (20, s. 28).

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına, yəni erməni qəsbkarlarının vətənimizin Qarabağ və ətraf bölgələrində törətdiyi müharibə nəticəsində yaranmış qaçqınlıq, köçkünlük dövrünə qədər halay qismindəki mahnılar Qarabağda, Ağdam, Ağdaş və digər rayonlarda da (toyun qızkəçürmə mərhələsi istisna) oxunurdu. "Halay" mahnılarının mətni əsasən bayatılardan ibarət idi.

Bayatılarımızda Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Salyan, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhər adlarının çəkilməsi də bu mahnıların Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri ilə əlaqəsini açıq şəkildə göstərir.

*Qardaşım Gəncədədir,
Atları yoncadadır.*

və ya:

*Lənkərandə işim var,
Zərgərdə gülmüşüm var.*

ya xud da:

*Gəzdim bütün Şamaxını,
De, sənin kimi yar hanı?*

*Doğma elim Şamaxı,
Burda yar tapdım axı.*

*Bayram edir Ərdəbil,
Çalınır zurna, tabil.*

*Qonaq gəlin Təbrizə,
Yığışaq evimizə.*

*Galib çatdıq Salyana,
Dara zülfün, sal yana.*

"Halay" deyilişinin öz şərtləri var ki, əməl olunmalıdır. Şərtə görə, bütün qız-gəlinlər "halay"da iştirak etməlidirlər. Məsələn:

*Çəkin, halay düzülün,
Xumar gözlər süzülün,
Kim halaya gəlməyə,
Əli yardan üzülün.*

Rəqs zamanı mahnıların oxunmasında daha bir xüsusiyyət diqqət mərkəzində durur; onların məzmununun və hansı mərasimə aidliyinin istiqamətləndirilməsində mahnı başlıqlarının (mahnı başlarının) əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ifa zamanı mətnlər həmin başlıqlara uyğunlaşdırılır. Loğman Ağayev "Tükənməz bulaq" adlandırdığı kitabında halay mahnılarını toplamışdır (9).

Respublikamızda belə mahnı-rəqsləri təbliğ edən xalq kollektivləri var ki, Masallının "Halay" qızlar ansamblı fəal nümunə olaraq göstərilə bilər. Bu ansambl respublikamızda keçirilən bayramlarda, televiziya konsertlərində, keçmiş sovet dövlətinin əksər böyük şəhərləri və vilayət mərkəzlərində çıxış etmiş, xarici ölkələrdə keçirilən festivalları iştirakçısı olmuşdur. Lənkəranın "Şənlik", Astaranın "Bənövşə" rəqs ansamblarının repertuarını da halay mahnıları zənginləşdirir.

2018-ci il 26 noyabr - 1 dekabr tarixlərində Mavriki Respublikasının paytaxtı Port Luis şəhərində YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin növbəti 13-cü sessiyasında qəbul edilən qərarla Naxçıvanın ənənəvi "Yallı" (Köçəri, Tənzərə) rəqsləri YUNESKO-nun Təcili Qorunma Siyahısına daxil edilmişdir. Əlbəttə, bu, çox böyük uğurdur və bizim çox qədimlərdən yol tutub gələn zəngin ənənələrə sahib milli rəqslərimizə verilən yüksək dəyərdir.

Sovetlərin son dönəmində xəstə təxəyyülün sahibləri, erməni millətçiləri rus dilində irihəcmli "Армянские национальные танцы" (Erməni milli rəqsləri) adlı kitab nəşr edərək SSRİ respublikalarına yaymışdılar. Ermənilərin təxminən otuz nəfərə yaxın alimi - etnoqraf, tarixçi, coğrafiyaşünas, ədəbiyyatşünas, sənətşünas, bəstəkar, meşax, rassam, xoreoqraf və başqaları kitabə rəy verib, imza edərək bəyəndiklərini, alqışladıklarını, təqdir etdiklərini bildirdilər. Halbuki, həmin kitabə daxil edilən, haqqında məlumat verilən və adları eynilə bizim dilə qeyd olunan bütün rəqslər Azərbaycan türklərinə məxsusdur.

Bu baxımdan YUNESKO-nun son qərarı milli rəqslərimizin hüquqi cəhətdən və dünya xalqları arasında tanınması, haqqın öz yerini tapması deməkdir.

Məqalə müəllifi kimi qeyd edirik ki, "Azərbaycan milli rəqsləri" adlı elmi-sənədi kitabı bu yaxın aylarda dərs vəsaiti kimi ortaya qoymaq əzmindəyik. ♦

Əhsən Rəhmanlı
tədqiqatçı, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail əhsənrahmanli@mail.ru

Xanlar Bəşirov
Əməkdar artist, Azərbaycan Dövlət rəqs ansamblının baletmeysteri